

ISSN 1392-0391

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

5

Simonas Daukantas

Vilnius

VILTIS

1993

SIMONO DAUKANTO POŽIŪRIS Į BENDRINĘ KALBĄ

Giedrius Subačius

Bendrinė kalba – tai sąmoningai kurta (kuriama) vienoda visai tautai rašomoji, šnekamoji kalba. Viena – bendra ir vienoda – visiems. Simono Daukanto laikais, kai visuomenė darėsi laisvesnė ir raštingesnė, kūrėsi prielaidos susiformuoti ir lietuvių bendrinei kalbai. Jos poreikį Daukantas, rašęs lietuviškai, labai jautė.

Daukantas buvo istorikas, istorikas profesionalas. Studijuodamas, rašydamas istoriją, kiekvienas istorikas sąlygiškai persikelia į *aną*, praėjusį laiką. Būdamas mintimis anapus laiko ribos, jis niekaip negali išstrūkti ir iš dabarties, nuolat yra priverstas gyventi dviejuose laikuose. Ir, norėdamas ar ne, negali tų laikų bent mintyse nelyginti, negretinti vieno su kitu.

Daukantas taip pat lygino praeitį, kurią aprašinėjo, su dabartimi. Apie Daukanto "Darbus" Saulius Žukas rašo, jog "dabartis dažniausiai iškyla [...] kontrasto principu sugretinant, kas buvo ir kas beliko"¹. Paprastai Daukantas dvi epochas lygindavo senesniosios naudai. Kaip sakė filosofas J. Repšys, anot Daukanto, "senovės lietuviai buvo stiprūs, sveiki, tvirto sudėjimo, laisvi, dabartiniai – sunykę, suvargę, nuo sunkių darbų sukumpę"². Repšys apibendrina Daukanto požiūrį: "tartum iš praeities reikia mokytis, kaip gyventi, kaip elgtis"³. Šios mintys svarbios, norint priartėti ir prie Dau-

¹ Žukas S. Simonas Daukantas. – K., 1988. – P. 48.

² Repšys J. S. Daukanto požiūris į istorinį procesą ir į istorijos mokslo uždavinius. – Filosofija. – 1963. – T. 3. – P. 117.

³ Ten pat.

kanto požiūrio į bendrinę kalbą.

Nors kokių nors platesnių traktatų apie savo bendrinės kalbos sampratą Daukantas nėra parašęs, pagrindinius tos sampratos principus galima atsekti iš įvairių jo tekstų.

Daukantui "gražumas ir dailumas kalbos lietuvių, žemaičių rodo aiškiai, jog ana [...] išdailinta yra buvusi kitą kartą [...]"⁴. Vadinasi, kalba buvusi išdailinta, seniau buvusi tobulesnė nei dabar. *Išdailinta* Daukantui, matyt, reiškė, kad turėjo raštą, buvo gana suvienodinta, priimtina visiems lietuviams. Kadangi ta kalba jam rodėsi buvusi sutvarkyta, vadinasi, tvarkant ją dabar, iš naujo, visai logiška iš anos mokyti, pasiimti, kas geriausia. Kitaip sakant, buvusios tobulesnės rašomosios kalbos elementai perkelti į dabartinę, prastesnę. Pati istoriko Daukanto asmenybė, būdama iš karto ne viename laike, natūraliai tapo praeities ir dabarties jungtimi, tai, kas sena, nebuvo svetima, atstumtina. Taip į Daukanto tekstus galėjo patekti daug archajiškų lietuviškų žodžių, prisirinktų iš Konstantino Sirvydo, Mikalojaus Daukšos, kitų senųjų raštų. Didžiajame savo lenkų–lietuvių kalbų žodyne archaizmų, t. y. žodžių, jau jo laikais pasenusių, jau jo amžininkams nesuprantamų, Daukantas pavartojo gal ne mažiau kaip šimtą (nekalbant apie iš jų padarytus naujus darinius) – tai ir *ašva* "kumelė", *gamta* "dorybė", *kaimynas* "valstietis, kaimo gyventojas", *tekūnas* "kurjeris", *vaisytojas* "gydytojas" ir kt.

Tokių, t. y. nesuprantamų ar ne visai tiksliai galimų suprasti žodžių vartojimas nelabai patiko Motiejui Valančiui, Antanui Baranauskui. Tačiau juos suradęs Daukantas norėjo ir prigydyti. Archajiškos leksikos sluoksnis jam buvo labai svarbus kuriamai bendrinei kalbai – tai istorijos tęstinumo laidas. Todėl vienas istorinis bendrinės kalbos kūrimo principas Daukantui turėjo būti toks: **reikia rinkti senus žodžius ir jais turtinti bendrinę kalbą**, ir nelabai svarbu, ar tie žodžiai skaitytojui iš karto, savaime suprantami, – juos galima (reikia) išmokti.

Rašydamas apie bendrinę kalbą, Daukantas turėjo galvoje istorinę perspektyvą ir kitu aspektu. Jis rašė, kad "tebkalba dar šiandien lietuviai, žemaičiai, prūsai, lečiai ta pačia kalba, kuria kalbėjo jų probočiai eruliai pirm tūkstančio metų"⁵. Suvokdamas, kad žemaičių ir lietuvių kalba skiriasi nuo latvių ir prūsų kalbų, Daukantas taip pat suvokė anksčiau tai buvus vieną kalbą. Ir toks istorinis žinojimas vėlgi kreipė Daukanto mintį dabartinę bendrinę kalbą bent iš dalies modeliuoti pagal tai, kas buvo. Būdamas nuo-

seklus kalbos grynintojas, vengęs slavizmų, germanizmų, prūsų ir latvių kalbų žodžius vartojo sąmoningai – latvizmai *lūgoti* "prašyti", *jautoti* "klausyti", prūsizmai *rykys* "valdovas", galbūt *karvaida* "karvedys". Taigi vėl tik istoriškai lygindamas buvusią epochą su šiandiena Daukantas galėjo nusištatyti kitą principą – **skatintina į bendrinę kalbą įtraukti latvių, prūsų kalbų žodžius**, nes tai buvusios tos pačios kalbos žodžiai, kad ir ne išsyr suprantami. Vėl istorija – argumentas dabarčiai.

Tokie du bendrinės kalbos principai – rinkti archajišką leksiką ir perimti latviškus bei prūsiškus žodžius – buvo istorinis pagrindas, kuriuo remdamasis istorikas Daukantas žiūrėjo į kuriamą kalbą. Kitiems to laiko Didžiosios Lietuvos literatams, rašytojams tai nebuvo būdinga – nei J. A. Pabrėžai, nei M. Valančiui, nei J. Čiuldai. Daukanto žvilgsnis buvo unikalus. Ir Pabrėža, ir Valančius, ir Baranauskas jį dėl to kritikavo.

Tačiau bendrinės kalbos kūrimas – tai visų pirma sinchroninis, ne istorinis uždavinys – reikia praktiškai sukurti vienodą, visiems lietuviams patogią ir priimtina kalbą. Pagrindinis, dažnai cituojamas Daukanto sinchroninis bendrinės kalbos kūrimo principas užfiksuotas viename jo laiške: "**mano nuomone, negalima rašyti nei vien gryna žemaičių, nei gryna aukštaičių (tarme), bet reikia domėtis jų švelnumu, harmoningumu ir glaustumu**"⁶ – vadinasi, reikia derinti tarmes. Prie šito principo jis vis artėjo į gyvenimo pabaigą – vis labiau ankstesniųjų žemaitiškų savo raštų lytis aukštaitino, t. y. vis daugiau vartojo aukštaitiškų kalbos elementų.

Tokio derinimo rezultatas – tai ir leksinių aukštaitiškų vartojimas, pvz., Didžiojo Daukanto žodyno *dilgė* "dilgėlė", *gardus* "skanus", *karvelis* "balandis", *nuraškyti* "nuskinti", *šova* "skląstis" ir kt., ir įvairios aukštaitiškos fonetikos lytys. Kai kada derinti tarmes Daukantas mėgina ir per rašybą. "Nosines raides geriausia rašyti an, [...] čia vėl galima visiems įtikti, ir tiems, kurie kietai *a* ištaria, ir tiems, kurie dusliai šią raidę sako"⁷. Idealus rašmuo Daukanto teorijai buvo *ū* – *u* su mažyte *o* raidyte viršuje, nes ją gali skaityti kaip kas nori: "Kur ispuļ raszyti uo, taj łabaj yra raszyt ū, par tą

⁴ Daukantas S. Raštai (parengė V. Merkys ir B. Vanagienė). – V., 1976. – T. 1. – P. 64.

⁵ Ten pat. – P. 65.

⁶ Ten pat. – T. 2. – P. 788.

⁷ Ten pat. – P. 789–790.

wisims gal itikti, tie, kurie pirmu uo, ir tie, kurie isztar ou, nesgi wieni saka duoti, kiti douti"⁸.

Tačiau toks noras derinti nebuvo labai perspektyvus. Praktiškai bendrinės kalbos paprastai susiformuoja kurios nors vienos tarmės pagrindu, visų pirma fonetiniu, iš kitų tarmių ji tik papildoma (dažniausiai leksika, ne fonetika). Išskyla ta tarmė, kuri turi daugiau rašytojų, kuria išleidžiama daugiau knygų, t. y. kuri nurungia kitas. Nurungtosios tarmės atstovas būna priverstas pasiduoti ir stengtis rašyti nurungėjų tarme, peraugančia į bendrinę kalbą. Tam tikra prasme tai tarmių kova už būvį.

Daukantas nusistatė demokratiškesnį principą – tarmių lygybė, iš jų bendrinei kalbai reikią perimti tai, kas geriausia. Savo Didžiajame žodyne Daukantas neretai pateikdavo greta ir žemaitišką, ir aukštaitišką lytį, pvz.: *kwiestas, kwijstas; medioti arba medzioti; pūsweltiuj, puswelcziuj*; net stengdamasis sukūrė dirbtinių aukštaitiškų lyčių – *laukajtis* žem. "mažas laukas" ir neva aukšt. *laukajczis* "t. p." Tokių lyčių buvimas, polifonetinio ū rašmens propagavimas rodo, kad Daukantas pats neturėjo tvirtos ir griežtos bendrinės kalbos sampratos – juk tai ne normintojo, kodifikuotojo nustatymas, kokia turi būti jo siūloma norma, o demokratiškas leidimas skaitytojui pačiam pasirinkti, kokią lytį vartoti. Panašios nuostatos vėliau yra laikęsis Kazimieras Jaunius, bet ji iš principo nelabai pritaikoma. Didelis polifonetinių rašmenų trūkumas – jie neimplikuoja vienodos, bendrinės šnekamosios kalbos, jais gali būti norminamos tik rašomosios kalbos lytys, o juk greta rašomosios bendrinės kalbos visada būtinai ima formuotis ir šnekamoji. Kiti Daukanto amžininkai, nors nevienodai, bet gerai suvokė šnekamosios bendrinės kalbos reikalą, būtinumą – tiek Pabrėža, tiek J. Čiulda. Todėl tai, kad Daukantas jai neskyrė daug svarbos, negali būti pateisinta to meto vyravusiomis pažiūromis. Daukantas unikalus, nors jo nuostata ir nelabai perspektyvi. Grįžtant prie Daukanto – istoriko profesionalo – galima pasakyti, kad istorija visada yra raštas, bet ne garsas. Tai irgi galėjo padėti Daukantui neteikti reikšmės garsinei šnekamajai bendrinei kalbai.

Leidimas rinktis, negriežtas požiūrio formulavimas į kai kuriuos kalbos faktus matyti ir iš kitų Daukanto minčių. Pavyzdžiui, jis sako, kad "ar *d, t* minkštinti, ar ne, *parodys laikas*"⁹, "dėl įvardžio *asz* ketvirtojo linksnio, tai laikas *parodys, mani ar manę* reikia rašyti"¹⁰, "kaip rašyti – *tabokis*, ar *tabokas* – *sunku atspėti*"¹¹. Nors yra daug Daukanto labai griežtai formu-

luojamų siūlymų, kaip ką rašyti, visgi iš pacituotų vietų matyti jo neapsisprendimas. Tokių formuluočių, kaip "parodys laikas", nerastume nei Pabrėžos, nei Čiuldos tekstuose. Nuspręsti, kas kurioje tarmėje yra geriau ir labiau nusipelno patekti į bendrinę kalbą – labai nelengva. Negalėjimą apsispręsti simbolizuoja ir paties Daukanto dažnai kaitaliota rašyba, bene daugiau ir dažniau už bet kurio kito mūsų XIX a. literato.

Taigi Daukantas dar *laukė*. Laukė, kol pati istorija išspręs kai kurias problemas. Bendrinės kalbos kūrimasis – tai greta sąmoningų žmogaus norminamųjų pastangų vykstanti ir savaiminė kalbos raida. Šiam, antrajam, aspektui Daukanto bendrinės kalbos teorijoje dar lieka reikšmingos vietos. Jis suprato, kad ne visada žmogaus kišimasis gali įveikti istorijos raidą.

Daukantas dar gyveno metu, kai reikėjo įrodinėti lietuvių bendrinės kalbos reikalingumą, ir tam jis skyrė labai daug energijos. Daukantas rašė: "Norėjau [...] parodyti neprieteliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos, jog kiekvienas norįs gališ rašyti lietuviškai, jei turi spėko, lygia dalia kaip ir kita išdailinta jau kalba"¹², taip pat "turi dar lietuviai ir žemaičiai [...] savo kalbą, kurią idant [...] pastatyti šalip kalbų mokyti, turi aną šiandien dailinti"¹³. Daukantui labai rūpėjo lietuvių kalbos prestižas. Visi jo čia aptarti bendrinės kalbos formavimo principai, be kita ko, turėjo kelti tą prestižą: archaizmai, latvizmai, prūsizmai, aukštaitybės rodė, kokia sena ir garbinga, kokia turtinga žodžių lietuvių kalba! Žodingumui gausinti Daukantas sukūrė ir daugybę naujadarų (Didžiajame savo žodyne – net apie 3800), kartais tik retiems, okaziniams poetizmams – *Kosowładny* verstas *dalgiovaldis* "mirties, priklausęs mirčiai", *Chłopoogier, žmogžirgas* "kentauras". Ši savybė yra tokia ryški, jog kartais atrodo, kad Didįjį savo žodyną, t. y. lietuviškų žodžių rinkinį, galbūt pretendavusį tapti Žemaičių Akademijos akademiniu žodynu, Daukantas visų pirma rašė kalbos prestižui kelti, o ne

⁸ Ten pat. – P. 789.

⁹ Ten pat. – P. 790.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat.

¹² Ten pat. – T. 1. – P. 39–40.

¹³ Ten pat. – P. 36.

norminti konkrečias lytis. O juk tokiaame žodyne visuomenė būtų pirmiausia ieškojusi stabilesnių normų. Gal ir Valančius taip rašomo žodyno nenorėjo spausdinti?

Tai, kad Daukantas taip karštai gynė lietuvių kalbą, rodo jį supratusių tebeegzistavus pradinį bendrinės kalbos kūrimo etapą, kai reikėjo visais įmanomais istoriniais ir sinchroniniais būdais įrodyti lietuvių kalbos vertę, t. y. tinkamumą tapti bendrine, rašomąja kalba. Praktiškas bendrinės kalbos lyčių norminimas, žemaičių ir aukštaičių tarmių derinimo principo konkretizavimas Daukantui pačiam ne visada buvo aiškus. Nesiorientavimas tik į vienos kurios tarmės pagrindą, nekreipimas dėmesio į šnekamąją bendrinę kalbą rodo labiau teoriškai nusistatytą, bet turinčią daug praktinių sunkumų bendrinės kalbos sampratą. Daukantas liko istoriku ir kurdamas bendrinę kalbą, apie ją gerai žinojo "kad", bet dažnai nebuvo tikras – "kaip".